

SVJETSKOPOVIJESNA ZNAČENJA ISLAMA

SVIJET ISLAMA ILI ISLAM U SVIJETU

(Prilog pitanju o odnosu islama i ostalih svjetskih duhovnih pokreta)

akademik **muHamed FILIPOVIĆ**

Pitanje koje ovdje postavljamo samo naizgled je jezičko. Ono jeste nastalo obrtanjem smisla riječi svijet, ali njegova bit nije u tome. Naime, iz naše formulacije o dilemi između svijeta islama i islama u svijetu, ne leži samo puklo jezičko razlikovanje u značenju izraza kada se on nalazi u dvije različite veze. Ona cilja na mnogo složeniji i temeljniji odnos. Ona zapravo cilja na pitanje o tome da li postoji svijet islama, koji se može identificirati kao jedna svjetska cjelina i kao datost za sebe, datost koja se u povijesti razvija i ima svoju osobenu povijest ili se islam nalazi u jednom svijetu koji već ima svoju logiku kretanja i kojem se on mora u nekom smislu adaptirati, mijenjati ga ili u njega ulaziti na određeni način, tako da sam on čini dio jedne svjetske cjeline zbivanja, koja je u nekom određenom smislu i njemu samome nadređena. Ta se razlika nadaje već iz same činjenice da islam nastaje u određenom momentu ovosvjetske povijesti, bez obzira što se unutar

same islamske doktrine smatra da je on oduvijek prisutan i djelujući princip u povijesti, naravno prije negoli je ona sama i započela kao povijest ljudi. Čak i u odnosu na samu povijest ljudstva, islam smatra da je ono što on nosi kao Božiju poruku ljudima sadržano već u ranijim objavama, te da je njegov djelujući povijesni princip na neki način prisutan od samog početka povijesnog toka. Ali, i sam poslanik Muhammed, alejhi-s-selam kaže da ta poruka nije ranije bila dobro shvaćena i da je bila loše prakticirana, te da je on morao doći da ljude ispravi i povede ih Pravim putem. Iz toga se vidi da postoji kretanje u povijesnom toku u odnosu na Božiju želju da ukaže ljudima na Pravi put koji ih vodi ispunjenju smisla postojanja, tj. Božije nakane sa njima. Dakle, pitanje je potpuno legitimno i sa stanovišta porijekla samog problema o odnosu islama, kao najmlađe svjetske religije i ostalih velikih religioznih pokreta, koji su prethodili islamu i sa stanovišta u suvremenom svijetu

vladajućih ideja o tome da je naša civilizacija globalna, da predstavlja jedinstvenu nerazlučivu cjelinu i da svi mi živimo jednu jedinstvenu sudbinu, koja nam je određena samom činjenicom da dijelimo ovu jedinu zemlju na kojoj i od koje živimo, a koju, kako izgleda, polagahno i sasvim sigurno uništavamo.

Povijesna egzistencija islama

Dakle, želimo ovdje raspraviti modalitet postavljanja pitanja i načinu povijesne egzistencije islama, a shodno tome i modalitete mogućih odgovora na njega, koji proizlaze iz samog načina kako pitanje postavljamo. Naše se pitanje, ako ga pojednostavimo, može postaviti i na sljedeći način. Postoji li svijet islama, kao jedna povijesno dana i za sebe postojeća veličina, veličina koja živi unutar povijesti i teži zaokruženju svojega svijeta ili postoji islam u jednom svijetu koji je jedinstven i koji mi dijelimo sa ljudima koji ispovijedaju i druge vjere, imaju duhovni život koji se u nečemu manje ili više razlikuje od našega, koji o čovjeku i svijetu, o smislu njegovoga života i načinima njegovog spasenja misle drugačije od nas.

Da bi naše pitanje moglo funkcionirati i da bismo mogli na njega pokušati naći odgovore, moramo prethodno odbaciti neke pretpostavke koje se u vezi sa ovim pitanjem nameću, a koje nam nisu nužne da bismo na njega odgovorili. Prije svega moramo odbaciti pretpostavku da se u povijesti ljudstva, u povijesti svijeta, ne dešava ništa bitno i da je sve to bitno već bilo u nekom obliku i nekoj svijesti koja je prethodila našem svijetu. Najeklatantniji oblik tog načina mišljenja o povijesti je onaj koji polazi od pretpostavke da spasenje čovjeka nije njegov čin, nije plod njegovog djelovanja, nego da je jednim činom spoljašnje intervencije u naš svijet već u principu

riješeno i da ga mi dobivamo kao milost Božiju. Iz tog shvaćanja proizlazi da je ovaj svijet “dolina suza” da se u njemu za nas ništa bitno ne može dogoditi, te da nam preostaje samo da slijedimo onog koji je svojom žrtvom otkupio naše grijeha i tako nas u principu spasio. Nama ostaje samo da slijedimo nauk njegove Crkve, kao spoljašnjeg njegovog tijela i nosioca njegovog duha. Ovu pretpostavku moramo odbaciti, ne zbog toga što bismo smatrali da je ona netačna ili da se ona može pobiti nekim argumentima, nego zbog razloga izlišnosti te pretpostavke za našu namjeru. To pitanje mora ovdje ostati po strani, jer nije potrebno i plodno za ovu raspravu. Nama, kako reče veliki znanstvenik, koji nije bio ni ateist ni agnostik, nego vjernik, Einstein, ta hipoteza nije potrebna da bismo raspravili naš problem. Naime, pitanje o tome tko smo i što smo, što nam je raditi na ovom svijetu i kakav smisao ima naše postojanje, nije moguće iz te pretpostavke. Ta pretpostavka nas ostavlja pasivne i smatra nas objektima nečije druge, istina dobre i pune ljubavi, ali ipak druge volje. Naše pitanje je moguće postaviti i na njega odgovarati samo ako smo mi sami u nekoj mjeri akteri naše sudbine, ako mi svojim aktima i djelovanjem kroz povijest možemo utjecati na rješavanje najbitnijeg pitanja naše egzistencije, a to je pitanje da li ona sama ima nekog smisla i jesmo li mi odista samo puke i kratkotrajne kreature jedne kozmički relevantne volje i čina, za koju mi predstavljamo samo način da iskaže svoju vlastitu veličinu i neograničenu moć.

Dakle, polaziti ćemo od pretpostavke, koja je uostalom dana i u samom govoru Poslanika, a to je da ljudi moraju sami da nađu put svog spasenja poučeni i usmjereni od Boga, što je Bog obilato činio šaljući ljudima brojne poslanike, te

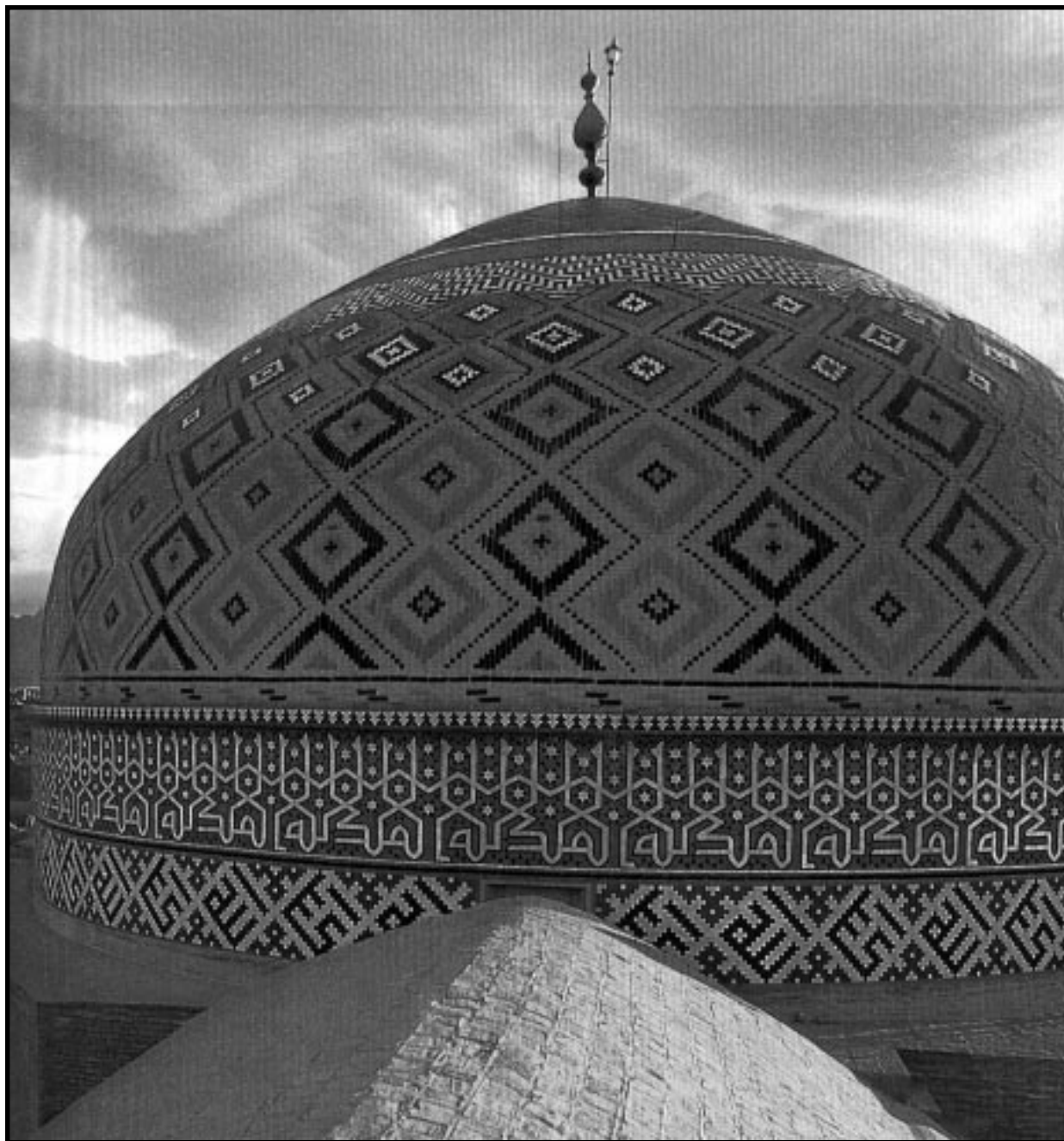
da je jedini način i mjesto ostvarenje datog smisla življenja sam ovaj naš život, njegove realne okolnosti i mogućnost, koja nam je samo putem života dana, da svojim djelovanjem taj svoj svijet poboljšamo, da sami ispunimo smisao vlastitog postojanja. To je ono što Poslanik misli kada kaže da Iman nije u lijepim željama i gizdanju, već u onom što u srce legne i što praksa potvrdi. Vjerovanje, uvjerenje i misao, koja se u praksi potvrdi kao ispravna, kao onakva koja proizvodi dobro u svijetu, to je smisao vjerovanja, smisao islamskog bivanja, a upravo to nas upućuje na povijest, na onaj jedini prostor u kojem i mi ljudi imamo mogućnost i možemo nešto ostvariti i nešto dobro učiniti za sve ljude, a ne samo za sebe. Proizvoditi dobro u ovom našem svijetu, u povijesti, to je unutarnji smisao islamskog bivanja, to znači biti musliman u povijesnom smislu te riječi. To izlazi iz same bitne okolnosti da je Bog dobar, da je on milosrdan i milostiv, te da je djelovanje u tom smislu zapravo potvrđivanje i na neki način prenošenje sadržaja transcendentnog - Božijeg bivanja u naš svijet. Tko proizvodi zlo i patnju za ljude, dakle, nije musliman.

Zbog toga je povijest od bitnog značenja za islamsko mišljenje i djelovanje. Ona je prostor u kojem islam živi na način kojim omogućava spasenje svih ljudi, a ne samo muslimana. Jer univerzalnost jedne vjere ne postiže se time što bi svi ljudi postali njeni sljedbenici, već time što će djelovanje onih koji tu vjeru slijede proizvoditi univerzalne, za sve ljude bitne učinke i tako osigurati spasenje svih.

Put spasa mi ne nalazimo samo za same sebe, nego za sve ljude koji su nam braća. Islam je vjera čovjekoljublja, harmonije, spasa i sreće, a ne kazne i podvajanja ljudi u njihovoj sudbini. Inače, kada bismo smatrali da je povijest samo

prostor čekanja na spas, koji bi trebao doći odnekud izvan povijesti, mi bismo se sveli na pasivitet, na rezignaciju i nestvarnost našeg postojanja. Tako bimo povijesni prostor prepustili zlu, oslanjali bismo se samo na to što su ljudi u principu spaseni već samom činjenicom da je Tvorac milosrdan i toliko velik da ne bi stvarao bića kojima ne bi ostavio put spasa. A time bi ostavili čovjeka da pati za života, da mu ovaj svijet bude odista samo "dolina suza". Ali taj spas mi moramo zaraditi kroz konkretna praktična, kako kaže Poslanik, djela i djelovanja. Dakle ne samo unutarnjom duševnom predanošću već i spoljašnjim povijesnim djelovanjem. Islam je, dakle, vjera povijesti, a ne izvanpovijesna transcendentna istina koja nam se otvara našem unutašnjem čulu i spoznaji i čiju spoznaju možemo smatrati ostvarenjem našeg cilja. Uvjeren sam da u islamu svako pravo i konkretno dobro djelo vrijedi više od tisuća (da parafraziram jednog mislioca) apstraktnih istina ili teofizijskih iskustava. Sve što je zatvoreno u jedno biće, u čovjeka pojedinca, ima vrijednost samo ukoliko proizvodi dobro i za druge ljude.

Ako možemo kazati da islam jeste vjera ovoga svijeta, da ovaj svijet za muslimane nije samo neka usputna stanica na kojoj čekaju da se odluči njihova sudbina, nego da je taj svijet u kojem sada živimo istovremeno i mjesto na kojem smo dužni da djelujemo u skladu sa islamskim učenjem, da ostvarujemo duh islama kao neku unutarnju ispunjenost toga svijeta i našega života u njemu, dakle da ostvarujemo neke principe islama, kao principe samog povijesnog života ljudstva, tada se opravdano postavlja pitanje i o tome da li se to ostvaruje kroz stvaranje nekog posebnog svijeta islama, neke zasebne povijesti islamskog svijeta ili se

pak ta islamska nakana ostvaruje u svijetu u kojem muslimani žive, ma kakav on bio i ma kako ga mogli okarakterizirati, zapravo, makar on bio zajednički svijet svih ljudi koji žive na zemlji, bez obzira na njihovu vjeru ili neku drugu osobinu. Naše pitanje smjera na to da kažemo da li je smisao islamskog djelovanja u stvaranju nekog zasebnog svijeta islama, neke zajednice islamskih zemalja ili ljudi koji ispovijedaju islam, a ko je to povijesni način postojanja svijeta islama ili je smisao islamskog djelo-

vanja sadržan u tome da se živi u svijetu koji nam je dan, svijetu kojeg smo zatekli i vlastitim rođenjem i nastankom islama kao povijesnog realiteta i da se taj svijet ispunjava ostvarenjima principa koje je islam izrazio i koje je Poslanik nama prenio kao Božiji nalog ljudima, kao uputa za život koji vodi spasenju i vječnom životu.

Da je islam, kao pokret među ljudima i svjetska duhovna tečevina, nastao u povijesti nije nužno dokazivati. Znade se tačno dan prve objave,

koju je poslanik Muhammed, alejhi-s-selam, primio posredstvom meleka i Džibrila, zbog čega se i nazvao poslanikom. Znade se dan kada se desila Hidžra, tj. preseljenje muslimana i samog Poslanika u Jasrib, kasniju Medinu, tj. dan kada je Poslanik odlučio da počne stvarati jednu državu u kojoj će muslimani moći slobodno živjeti naravno, zajedno i ravnopravno sa svim drugim ljudima, tada jevrejima i kršćanima Jasriba. Znade se sve o tome kako se islam širio i kako je u skladu sa tadašnjim kodom povijesnog razvoja, tj. sa činjenicom da je povijesni tok i odnos imao prvenstveno formu carstava, nastalo islamsko carstvo i kako se je ono razvijalo, te kako je propalo i kako su ga naslijedile pojedine islamske zemlje, koje su se, također, u skladu sa povijesnim kodovima koji su vladali, formirale kao nacionalne zemlje muslimana koji imaju, pored islamske i neku određenu etničku ili drugu neku bitnu osobinu koja ih je izdvajala i omogućavala im da formiraju vlastitu nacionalnu državu. Islam je, dakle, povijesno nastao, a muslimani su živjeli i djelovali u skladu sa općim zakonima i principima po kojima se je povijest razvijala.

Islam je dio svjetske povijesti

Islam je, što valja posebno naglasiti, nastao kao sukcesija i kao ispravka dotadašnjih objava, tj. vjera koje su ljudima prenijeli, kao Božiju poruku i nalog, Mojsije i Krist, da navedem samo one koji su iza sebe ostavili velike svjetski relevantne duhovne pokrete. Štoviše, to duhovno srodstvo i zajedničko porijeklo islama i drugih velikih svjetskih religija jednoga Boga, svagda je i na različite načine isticano u islamskoj tradiciji. Sam Bog na to upozorava kada kroz kur'ansku objavu govori o prijašnjim ljudima, narodima i vjerama koje je poslao i dao

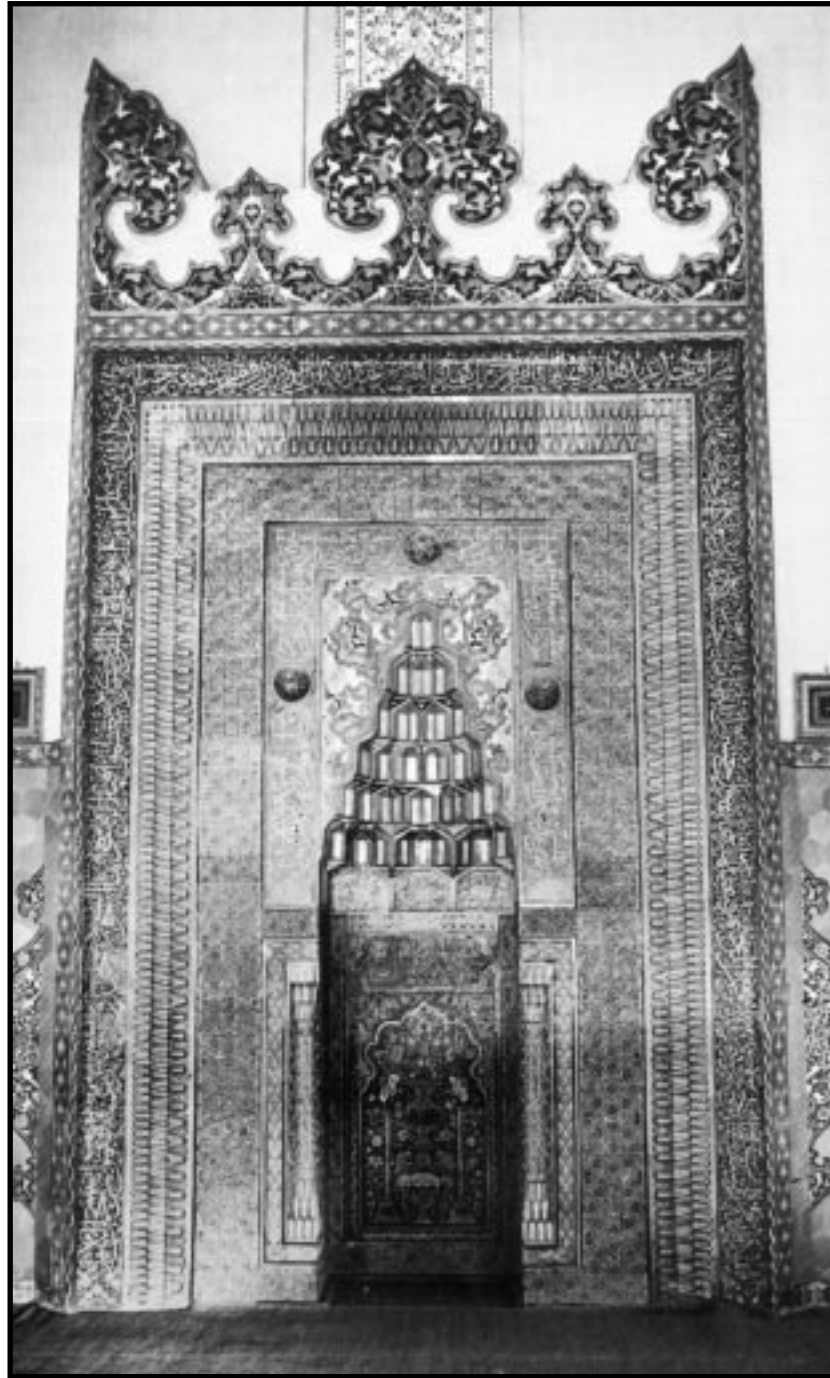
ljudima u svrhu njihovog spasenja. Sam poslanik Muhammed, alejhi-s-selam, govori o tome da je on došao da popravi i ispravi ono što je bilo pogrešno ranije i da ljude pouči što je bila bit i unutarnji sadržaj i Mojsijeve i Kristove npr. vjere. On sebe smatra u neku ruku, popravljачem, ispravkom ranijih objava. Moglo bi se reći da je on prvi "protestant" koji odnosni problem vidi u odvajanju ljudi od neposrednog i direktnog kontakta sa Bogom, te on strogo isključuje svaku formu crkve iz islamske prakse, a svakog muslimana upućuje da direktno, kroz molitvu, namaz i druge oblike ispoljavanja i prakticiranja vjere uspostavljaju odnos prema Bogu. Stoga u islamu vrijedi stav da su svi "narodi knjige" priznati i islamska država im je uvijek davala status ravnopravnih, u svim svjetovnim stvarima, osim onih koje se tiču vjere, zapravo status klijenata islamske države. To znači da je islam svagda bio i porijeklom i svojim razvojem i onim što je ostvario, sastavni dio opće povijesti ljudstva, dio jednog mnogo šireg i obuhvatnijeg događaja sa ljudima, nego što je bilo ono koje je on sam proizveo i ostvario.

Jednostavno, islam je dio i izraz svjetske povijesti u njenom općem toku. To je dio globalne naše ljudske situacije.

I ja sam jednom, u svome govoru u Cavtatu 1979. godine, govorio na neki način o svijetu islama. U tom govoru ja sam konstatirao da svijet islama predstavljaju one države koje se temelje na povijesnim, duhovnim, pravnim, moralnim, političkim i drugim zasadama islama, te da one nemaju potrebe da se uklapaju u druge povijesne tokove i sheme, u druge izraze djelovanja, da kažemo, svjetskog povijesnog duha. Rekao sam da sav taj potencijal islamskog naslijeđa jeste dio općeg ljudskog duhovnog, poli-

tičkog i moralnog naslijeđa, te da omogućuje i islamskim zemljama i narodima da ravnopravno učestvuju u stvaranju jedne svjetske povjesti, svakako na onim temeljima koji su se u povijesti verificirali kao ispravni i kao sukladni općim moralnim, pravnim i duhovnim načelima na kojima čovječanstvo postoji kao takvo, tj. postoji kao uređeni svijet, a ne kao barbarska horda. U tom smislu moram kazati da je moguće govoriti i o svijetu islama, ali ne kao zasebitosti i nečemu što je suprotno općoj svjetskoj povijesti, ne o svijetu koji bi gradio jedan drugi i drugačiji neposredni svijet u odnosu na svijet uopće, nego kao o svijetu koji iskušava i prakticira ista opća načela ljudskog življenja kao i drugi svjetovi, ali ih iskušava u okviru i u skladu sa vlastitom duhovnom tradicijom i smislom islamskog vjerovanja. To ni najmanje ne otklanja činjenicu da je taj svijet islama ujedno dio svijeta kao takvog, da je njegov supstancijalni dio. U biti je moguće i treba govoriti o islamu u svijetu, o islamu kao jednom od bitnih sastavnih dijelova općeg hoda svijeta ka soluciji bitnih problema egzistencije čovjeka na oba svijeta i ovom našem i onom ka kojem smo objavom upućeni i ka kojem stremimo i za koji se spremamo.

Ovo pitanje ima i svoje praktičke aspekte. Potrebno ih je ovdje, barem ukratko, razmotriti. Povijesni islamski svijet se javlja kao niz zemalja u kojima islam na neki način ili duhovno ili pravno ili moralno ili politički ili civilizacijski dominira. Taj svijet je reliktni nekadašnjeg islamskog carstva, kada je to bila opća formula stvaranja svjetske povijesti i datira još od nastanka prvih carstava, preko Rimskog do Arapskog i kasnijih carstava. Carstva su nestajala ali je supstancija povijesnog razvoja koja se unutar njih oblikovala nastavila trajati i razvijati

se u drugačijim formama. Kako su ta carstva u osnovi svjetska ili su imala namjeru to postati, to je i islamski svijet nastao kao praoblik svjetskog univerzalnog poretka. Ali, svjetska povijest se nije odlučila ići tim putem, te su sva dosadašnja carstva propadala (ona čijem propadanju smo mi svjedoci su Austrougarsko, Osmansko, Englesko, Rusko, Njemačko (Hitlerovo) i komunističko (Staljinovo) a svijet se nastavio univerzalizirati na drugi način. Islamski svijet je

davno prestao postojati u formi svjetskog carstva, ali je nastavio postojati kao niz pojedinačnih muslimanskih država te kao niz pojedinačnih muslimana koji žive danas rasuti u svijetu, dakle, žive u sredinama kojima nije dominirao islam, ali koji sami prakticiraju svoju vjeru i drže se njenih načela. Oni tvore novu pojavu evropske i svjetske povijesti, tj. islamske zajednice u kompaktnim inovjernim sredinama, u socijalnim i drugim uvjetima koji se veoma mnogo razlikuju u odnosu na one iz kojih oni sami potječu. To na drugi način otvara pitanje o islamu u svijetu.

Islam u svijetu, kao sintagma koja izražava situaciju islama unutar povijeti, izražava se u dva temeljna smisla. Prvi smisao sastoji se u tome što je istina da je dio današnjeg svijeta islamski i da je islam jena od bitnih konstitutivnih komponenti njegovog ukupnog povijesnog razvoja, jedan od moralnih, političkih i civilizacijskih temelja današnjeg svijeta uopće, svijeta kao cjeline. Dakle pojam islam mora se uzimati kako u smislu karakteristike dijela svijeta, tako i kao sastavni dio opće karakteristike suvremenosti, jer je islam postao povijesno etablirani supstancijalni dio suvremenosti. S druge strane islam je nešto novo što se pojavljuje unutar donedavno kompaktnih inovjernih sredina, kao što su zapadne zemlje Evrope i USA, a što nastaje iz činjenice da sada u tim zemljama žive brojni ljudi islamske vjere, koji žele zadržati svoju vjeru i karakteristike svog civilizacijskog, kulturnog i duhovnog identiteta ili razviti jedan novi oblik tog identiteta koji bi podrazumijevao i islam kao svoj supstancijalni dio, u novim uvjetima, a ne da se kao ranije moraju povinovati pravilu povijesti carstava koje je bilo izraženo formulom Cuius Regio ius Religio (Čija vladavina toga i vjera), dakle onom

principu koji je doveo do istrebljenja muslimana iz Španije i Italije i čije je istrebljenje pokušavano više puta na našem prostoru, uključujući i zadnji rat u Bosni i Hercegovini.

Bosanski model

Postoji još jedan treći i za nas veoma važan aspekt povijesne egzistencije islama u svijetu. Taj aspekt se sastoji u tome što smo mi Bošnjaci, tj. bosanskohercegovački muslimani, jedan od rijetkih muslimanskih naroda u svijetu koji živi unutar jedne povijesno već angažirane cjeline, koja je u vrijeme povijesti carstava označena kao specifični prostor namijenjen za razvoj kršćanstva, čak kao centar kršćanske Reqnquiste, odnosno kao polazište po-novnog osvajanja za kršćanstvo onih prostora koje je islam nekada uzeo od kršćana. Ta činjenica daje nama bosanskohercegovačkim muslimanima posebnu ulogu u onome što se može nazvati odnos svijeta islama u svijetu kršćanstva unutar jedinstvenog svijeta u kojem svi mi živimo. Budući da svi živimo u jednom velikom globalnom svijetu i da je taj svijet već narastao do shvaćanja i usvajanja pravila da je sam svijet namijenjen svim ljudima, bez razlike nevjeru ili drugu neku osobinu, za sve oni koji žele živjeti u jednakosti i ravnopravnosti, bez obzira na civilizacijsko, kulturno i duhovno izražavanje i bez obzira na shvaćanje unutarnjeg smisla egzistencije ljudstva, to pitanje naših odnosa sada nije pitanje borbe i isključenja jednih od strane drugih, kako to misli npr. Hantington, nego pitanje skladnog razvoja natjecanja u sadržajima života, bez apriornih isključivanja bilo jednih bilo drugih životnih modela koji se povijesno iskazuju, to smo mi bosanskohercegovački muslimani oni muslimani u svijetu koji se cijelim frontom svoje kulture i civilizacije nalazimo sučeljeni sa evrop-

skom i zapadnom civilizacijom, pa je na nama da pokažemo jasno u čemu je islam bitan za put spasenja svih ljudi, za spas cijelog čovječanstva i što je to što mi kao muslimani možemo ponuditi svijetu kao nešto što će obogatiti njihovu kulturu i putove spasenja koje su oni odabrali. Naime, danas je jasno da se izlaz za čovječanstvo ne nalazi samo u jednoj doktrini, u jednom shvaćanju, u jednom vjerovanju, nego da je on dat na putu općeg usavršavanja načina ljudskog postojanja u skladu sa temeljnim načelima svih dosadašnjih Božijih vjera, a to je da je čovjekov zadatak u svijetu da čini dobro i da suzbija zlo ma od kuda ono dolazilo. Naravno, da je ovaj odnos sasvim recipročan i da on pretpostavlja, odnosno da iz njega slijedi stav jednog mirnog natjecanja i usavršavanja načina ljudske egzistencije uopće. Novi svijet će se rađati upravo na mjestima tih susreta civilizacijskih, kulturnih i moralnih projekata koji imaju svjetsku povijesnu snagu i koji su se u produkciji povijesnih oblika već iskazali kao produktivna snaga ljudskog napretka i usavršavanja. U Bosni je ovaj model odnosa već star, prirodan i povijesno osiguran. Naravno pod pretpostavkom da se iz nje eliminiraju ostaci povijesnog odnosa koji je temeljen na onom principu koji smo ocrtali, a to je princip eliminacije iz povijesti onog drugog, koji je nešto drugačiji, a za račun osiguranja dominacije jednog. Taj model povijesti je kod nas, nažalost, dominirao sve do danas. A na nama je da osiguramo pravo djelovanja i pobjedu onog modela kojeg smo mi muslimani bili povijesni nosioci na ovom prostoru, jer jedini

nismo primjenjivali pravilo “čija je vladavina toga je i vjera”. A to je model tolerancije, suživota, međusobnog oplemenjivanja i usavršavanja života, čija je isključivost besmislena, jer se svaki od njih opravdava, ne s isključivanjem drugog i drugačijeg, nego usavršavanjem ljudskog načina života uopće, dakle u sposobnosti da se taj način života univerzalizira. U tom smislu mislim da je nužno danas govoriti o islamu u svijetu i o svjetskoj misiji islama, a ne o islamskom svijetu, kao nečem posebnom i suprotnom bilo kojem drugom svijetu. Taj drugi svijet ne postoji ovdje i sada. Cijeli ovaj zemaljski svijet dan je nama svima, svim ljudima, kao što nam je svima dana u vremenu i sadržaju različita, ali ipak u biti i u temeljnim porukama ista osnovna uputa za život i spasenje. Ta temeljna poruka je da smo svi Božija stvorenja i da smo podložni jednom općem univerzalnom zakonu i namisli, da nam je dužnost da to poštujemo i da moramo činiti dobro i suzbijati zlo, te da ćemo tek tako biti spašeni. Upravo u toj jednakoj sudbini i jedinstvenom putu spasa za sve ljude, a to je činjenje dobra i suzbijanje zla, što je oduvijek bio sadržaj svih vjera čovjeka, iskazuje se smisao vjere uopće i njena uloga u svjetskoj povijesti. Stoga je na nama da shvatimo kako smo mi u jednom jedinstvenom svijetu, svijetu jedne namisli njegovog Stvoritelja i kako nam je svima ipak dana uputa za spas, a kako nas ta uputa, kada je ostvarujemo i provodimo, sili da moramo kao ljudi surađivati, a ne sukobljavati se. U sukobu ne leži niti istina niti spas, nego je svaki sukob samo mjesto rođenja zla. **m**